

УДК 502.8:39 (477.54) «192»

І. В. Чернікова

**ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ НА
ХАРКІВЩИНІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ**

Стаття присвячена проблемам охорони пам'яток історії та культури на Харківщині на початку 1920-х рр. У роботі розкриваються позитивні та негативні аспекти цих процесів у контексті зміни суспільно-політичної ситуації в державі.

Ключові слова: пам'ятки історії та культури, охорона пам'яток, історико-культурна спадщина, Харківщина.

Стаття посвячена проблемам охрани памятников истории и культуры в Харьковской области в начале 1920-х гг. В работе раскрываются положительные и отрицательные стороны этого процесса в контексте изменения общественно-политической ситуации в государстве.

Ключевые слова: памятники истории и культуры, охрана памятников, историко-культурное наследие, Харьковщина.

The article is devoted to the problems of protection of monuments in Kharkiv region in the early 20-s in the XX-th century. Positive and negative features of this process in the context of state social and political changes are revealed.

Key words: historical and cultural monuments, monument protection, historical and cultural heritage, Kharkiv region.

Постановка проблеми. Початок 20-х рр. ХХ ст. був складним періодом для становлення та розвитку пам'яткоохоронного процесу в Україні та на Харківщині зокрема. У зв'язку з наданням у 1919 р. місту Харкову статусу столиці, у регіоні відбувся бурхливий розвиток державних та громадських пам'яткоохоронних установ, значне зацікавлення громадськістю та науковою інтелігенцією у подальшій долі видатних пам'яток міста та регіону, формування школи харківських пам'яткознавців.

Слід зазначити, що фундаментальною передумовою відродження пам'яткоохоронного руху на Харківщині стало налагодження дієвої системи законодавчих актів та нормативних документів зі збереження культурної спадщини. Їх поява значно посилила контроль за станом охорони, наукового вивчення та історичного використання пам'яток історії та культури в регіоні.

Аналіз актуальних досліджень. Чимало змістовних робіт присвячується розвитку законодавчої бази пам'яткоохоронного процесу в Радянській Україні. Автори досліджень розглядали різноманітні аспекти питання, виходячи зі своїх наукових інтересів. Зокрема, це праці В. Горбика, С. Горелової, Г. Денисенко, Ю. Жукова, І. Ігнаткіна, П. Скрипник та ін. [5; 6; 9; 11].

Чимало радянських дослідників та науковців періоду перебудови розглядали окремі аспекти пам'яткоохоронної справи в Україні. Так, висвітлення питань становлення і розвитку законодавства про охорону і використання пам'яток культури в 1917–1990 рр., а також його застосування державними органами та громадськими осередками у своїх дослідженнях продовжив В.І. Акуленко [1–4]. Цей напрям досліджень у масштабах радянської держави підхопили інші дослідники на початку 1990-х рр. [12; 14].

Мета статті – дослідити становлення законодавчого фундаменту пам'яткоохоронної справи на Харківщині на початку 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. Принципове, важливе значення для виконання законів має їхнє організаційне забезпечення. Попереднє проектне розроблення пунктів законодавства, які стосувалися охорони, реставрації, популяризації пам'яток, було розпочате ще до 1920 р. Ці пункти можна було використовувати з метою науко-

вого або педагогічного впливу, організації охорони пам'яток – як теоретичної (заборона руйнацій, пошкоджень, вивозу, проведення антикварних торгів та продажу пам'яток, підготовка кваліфікованих музейних співробітників, фахівців з історії пам'яток, пам'яткознавців), так і практичної (проведення реєстрації, складання реєстрів, концентрація пам'яток у музеях, їхня реставрація, планова організація наукових досліджень тощо) [15, арк. 1 зв.].

Першим нормативним актом про охорону пам'яток історії та культури, який поклав початок формуванню системи охорони пам'яток та відповідного законодавства в Україні, був декрет Раднаркому УСРР від 1 квітня 1919 р. «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти». За цим декретом усі будівлі й приміщення мистецько-історичного значення на території республіки передавалися під охорону держави. Відповідно при НКО був заснований ВУКОПМИС, головним завданням якого мало стати збереження культурної спадщини. Але наступний декрет Раднаркому від 7 травня 1919 р. «Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг» навпаки примушував співробітників установи руйнувати пам'ятки певної неугідної категорії [10, с. 10–11]. Така нестабільна ситуація визначення пріоритетних напрямів культурного будівництва радянської держави значно гальмувала розвиток пам'яткоохоронних процесів у регіонах.

Наступні урядові постанови стосувалися питань обліку і реєстрації предметів мистецтва і старовини, придбання для музеїв історичних і мистецьких цінностей, припинення вивозу їх за кордон, дослідження й вивчення пам'яток історії та культури, виділення спеціальних коштів для забезпечення державної охорони культурних цінностей [10, с. 16–27].

17 червня 1920 р. вийшла обов'язкова постанова Голови Харківського губернського виконкому А. Сербиченка. У ній зазначалося, що при здійсненні конфіскації і вивезення майна з «буржуазних квартир» посадовці зовсім не звертають уваги на цінні пам'ятки мистецтва й старовини, що можуть зустрічатися [7, арк. 170–170 зв.]. Як наслідок, більшість пам'яток потрапляли разом з іншими речами на склади. Виходячи з цього, губвиконком наказав установам та посадовцям, які здійснювали реквізицію речей,

у разі виявлення художніх та історичних цінностей викликати представника Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (далі – ГУБКОПМИС). По-перше, ця постанова мала основоположне значення для затвердження авторитету новоствореної пам'яткоохоронної установи – ГУБКОПМИСУ, що свідчило про небайдуже ставлення керівництва до збереження культурної спадщини. По-друге, цей документ надавав право представнику ГУБКОПМИСу не лише пасивно бути присутнім при конфіскації майна, але й відбирати предмети художньої та історичної цінності з метою подальшого передання музейним установам. Потретьє, ця постанова дозволяла врятувати значну кількість рухомих пам'яток у складний післявоєнний час. По-четверте, прецедент існування такого папера дозволяв розробляти охоронну законодавчу документацію також на нерухомі пам'ятки (архітектурно-монументальні та навіть культові).

Урядом УСРР у справі охорони пам'яток культури була видана низка декретів та постанов щодо музейних цінностей. Декрет РНК “Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей” від 11 березня 1921 р. надав ВУКОПМИСу та ГУБКОПМИСам право купівлі пам'яток мистецтва [13, с. 109–110]. Постанова РНК від 26.12.1921 р. “Про музейні цінності”, яка надавала право НКО оголошувати обов'язкову реєстрацію всіх збірок пам'яток мистецтва і старовини, цінних предметів та продавати з державних сховищ речі, що не мали музейного значення (03.03.1922 р., № 56, арт. 795). Кошти, одержані внаслідок таких продажів, повинні були витратитися на потреби музеїв.

Згідно з постановою РНК від 25.11.1922 р. “Про запобіжні заходи проти вивозу за кордон речей музейного значення” при Уповнаркомзовнішторзі була організована Центральна міжвідомча комісія для експертизи художніх і культурних цінностей. За рішеннями цієї комісії речі, що не підлягали експорту, передавалися до музейного фонду НКО з відповідною сплатою їх собівартості (03.11.1922 р., № 45, арт. 657).

Згідно з Постановою РНК від 12.01.1923 р. “Про зміну арт. 19 інструкції щодо продажу митницями з торгу” всі речі мистецтва й старовини передавалися до НКО за визначену ним оплату, а речі музейного значення – безкоштовно (03.03. 1923 р., № 2, арт. 26) [15, арк. 167–168].

Єдиною правовою нормою на початку 20-х рр. ХХ ст., що мала регулювати тогочасну пам'яткоохоронну справу, був артикул 676 Кодексу законів про Народну освіту УСРР, затверджений постановою ВУЦВКом 22 листопада 1922 р. Зокрема зазначалося: “Особливим завданням Головополітосвіти в ділянці екскурсійно-виставочно-музейної справи є обслідування, реєстрація, охорона та вивчення позамузейних культурних цінностей, що знаходяться на території УСРР...” [10, с. 24–25]. Для реалізації

цих завдань установа мала, спираючись на “самодіяльність мас”, організувати такі заходи: експедиційне дослідження і вивчення всіх пам'яток революції, історії, мистецтва й природи, монументальних і тих, що не включені до музеїв; збирати й включати до музеїв окремі екземпляри і колекції розпоршених та неналежно використовуваних рухомих культурних цінностей; доглядати за речами мистецтва, культури, історичними й іншими цінностями, що вивозилися за межі УСРР; уживати заходів щодо охорони нерухомих позамузейних пам'яток і забезпечувати їх збереження від розкрадань і руйнації [8, с. 8].

Таким чином, це був єдиний, короткий, дуже стисло викладений закон про охорону пам'яток, який лише в загальних рисах покладав на НКО завдання в цій галузі крізь призму екскурсійних та музейних питань. Цей закон став лише першим пробним кроком радянської влади щодо налагодження пам'яткоохоронної справи, тому не був позбавлений таких недоліків: відсутності відповідного визначення порядку і правил щодо охорони пам'яток, заснування допоміжних пам'яткоохоронних органів і визначення джерел їх фінансування.

Висновки. Отже, справа з охорони пам'яток культури в УСРР на початку 1920-х рр. ще не була достатньо організована навіть на рівні оформлення законодавчої документації, що значно гальмувало практичні заходи зі збереження культурної спадщини. Тому пам'яткоохоронна діяльність першої половини 20-х рр. ХХ ст. переважно мала теоретичну спрямованість і здійснювалася здебільшого співробітниками місцевих та окружних музеїв. Саме за їхніми клопотаннями деякі окрвиконкоми видавали обов'язкові постанови щодо охорони пам'яток культури, очікуючи появи чинного законодавства в цій справі.

Найголовнішим недоліком законодавства УСРР першої половини 1920-х рр. стало те, що воно не охоплювало в цілому всіх тих заходів, які потрібно було реалізувати для збереження культурної спадщини. До того ж в умовах гострої економічної кризи виправданими вважались використання цінних пам'яток за господарським призначенням і навіть їхнє розбирання на будівельний матеріал.

Перспективи подальших досліджень. Проаналізувати розвиток законодавчих основ пам'яткоохоронної справи на Харківщині у другій половині 1920-х років, визначити позитивний вплив «українізації» на розквіт законодавчої системи зі збереження культурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. Великий злам: від охорони до нищення пам'яток / В. Акуленко // Пам'ятки України: історія та культура. – 1989. – Ч. 2. – С. 29–34.
2. Акуленко В. Літопис охорони пам'яток Радянської України / В. Акуленко // Пам'ят-

- ники України. – 1985. – № 2. – С. 28–31; № 3. – С. 36–39; № 4. – С. 40–43; 1986. – № 2. – С. 26–29; № 3. – С. 8–11; № 4. – С. 26–28.
3. Акуленко В. І. Закон охороняє пам'ятки / В. І. Акуленко. – К.: Знання, 1983. – 16 с.
 4. Акуленко В. Тіньовий бік Ленініани, або незареєстрований у Гінеса рекорд / В. Акуленко // Пам'ятки України: історія та культура. – 1991. – № 2. – С. 52–54; Акуленко В. І. Злочин проти пам'яті / В. І. Акуленко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.; Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В. І. Акуленко. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
 5. Горбик В. О., Денисенко Г. Г., Скрипник П. І. Пам'ятки України: Проблеми збереження і дослідження / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. І. Скрипник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 42 с.
 6. Горелова С. Мероприяття советского правительства по охране памятников искусства (1917–1941 гг.) / С. Горелова // Искусство. – 1987. – № 8. – С. 37–42.
 7. Державний архів Харківської області, м. Харків (ДАХО). – Ф. Р – 203: Харківський губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Харків (1917–1925). – оп. 1, спр. 42.
 8. Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України / В. Дубровський. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 76 с.
 9. Жуков Ю. Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры, 1917–1920 / Ю. Н. Жуков. – М.: Наука, 1989. – 304 с.
 10. Законодавство про пам'ятники історії та культури: збірник нормативних актів / Під ред. О. Н. Якименка. – К.: Політвидав України, 1970. – 464 с.
 11. Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры: [Справ. пособие] / И. А. Игнаткин. – К.: Вища школа, 1990. – 223 с.
 12. Козлов А. А. Фактический отказ от политики охраны памятников истории и культуры в конце 20-х годов / А. А. Козлов // Советское государство и право. – 1989. – № 12. – С. 116–120.
 13. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: 36. док.: У 2-х т. – Т. 1: 1917–червень 1941 рр. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 883 с.
 14. Логачов К., Соболев В. Восставшие против варварства / К. Логачов, В. Соболев // Наука и религия. – 1990. – № 1. – С. 36–37.
 15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України). – Ф. 166: Народний Комісаріат освіти УСРР, м. Харків, м. Київ (1918–1941). – Ф. 166, оп. 2, спр. 456.